

I

Pandora

Als ik voor de derde keer bij Fokko op bezoek ben, pakt hij hem erbij: de kist met spullen die te maken hebben met dat ene gevoelige onderwerp, dat waar hij altijd over zweeg, zijn hele leven lang, aanvankelijk ook tegen zijn vrouw.

‘De doos van Pandora,’ mompelt hij als hij vanuit de zithoek naar de kast bij de eettafel loopt.

Fokko zet de kist op tafel en ik zie in één oogopslag dat het ding met liefde en vakmanschap in elkaar is gezet. Alleen al de fabricage van het deksel moet een urenlang priegelwerk zijn geweest. Meer dan honderd stukjes hout in verschillende kleuren vormen samen vier witte vlinders die rond een soort windroos cirkelen. En in het midden van die windroos bevindt zich een hoofdletter in gotisch schrift: de E van Erika.

‘Hij kon wel wat,’ zegt Fokko.

Dan pakt hij een boek over Amersfoort tijdens de Tweede Wereldoorlog uit de kist, rommelt tussen wat foto’s en paperassen en stuit uiteindelijk op een dvd. Naar die dvd had ik hem van tevoren gevraagd.

Terug in de zithoek schuift hij het schijfje in de speler. Een oude uitzending van actualiteitenprogramma *Brandpunt* verschijnt op het scherm. Er klinkt een bombastische begintune met trommelaars.

Daarna: zwart-witbeelden van de koepelgevangenis in Breda, waaruit in 1952 zeven oorlogsmisdadigers ontsnapten. Een serieuze stem vertelt dat de mannen daarna zonder problemen de West-Duitse grens wisten te passeren.

Niet veel later verschijnt een van die mannen in beeld, een bedeesde veertiger met een donker brilmontuur en keurig naar achter gekamde haren. Hij praat rustig, in een Nederlands doordrenkt met Duitse woorden.

Ik werp een blik opzij, naar Fokko, maar zie geen opvallende gelijkenissen.

***

Dat Fokko op mijn pad kwam, dank ik aan een terloopse vraag die ik in het najaar van 2017 stelde aan Gertjan Dikken van het NIOD, het Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies in Amsterdam. Dikken neemt daar oorlogsdocumenten in ontvangst van mensen die er nog voor hun dood vanaf willen en van mensen die ze op zolders van gestorven dierbaren hebben aangetroffen.

Ik had Dikken voor *de Volkskrant* geïnterviewd over een aquarelletje dat door Adolf Hitler geschilderd zou zijn – iets wat later weer werd betwist. Bij ons afscheid stelde ik hem de vraag die elke journalist aan elke archivaris moet stellen: wat was het interessantste dat hij de afgelopen jaren had zien binnenkomen? Dikken hoefde niet lang na te denken. Dat waren de liefdesbrieven, zei hij. De liefdesbrieven van een kampbeul.

Of hij exact die woorden gebruikte, weet ik niet meer. Wat ik wel weet, is dat ik direct gefascineerd was door het contrast. Liefdesbrieven, kampbeul – waar kwamen de uitersten van goed en kwaad dichterbij elkaar dan in die twee woorden?

Zonder ook maar één van de 270 brieven gelezen te hebben, wist ik dat ik een bijzonder verhaal op het spoor was. En dus vroeg ik Dikken of hij me in contact kon brengen met de schenker van de brieven. Hij beloofde een poging te wagen.

Niet lang daarna verscheen er een e-mail in mijn inbox van Fokko Dettmer. Mijn verzoek had hem overvallen, schreef hij, maar hij was

bereid een keer kennis te maken. ‘Dat het een zeer gevoelige kwestie is, die mij mijn leven lang achtervolgt, zal u duidelijk zijn.’

En zo stond ik op een warme dag in april bij een appartementencomplex in het centrum van Woudenberg, waar Fokko me door de intercom instrueerde om naar de tweede verdieping te komen. Daar stond hij al in de deuropening, een 72-jarige man met een gedrongen postuur en een rond gezicht, een spleetje tussen zijn tanden en twinkkelende ogen. Ik kreeg een stevige hand.

Over hoogpolig tapijt leidde hij me naar de woonkamer, waar hij me voorstelde aan een kordate vrouw met kort rossig haar en een prominente bril. Dit was Mariët, met wie hij al bijna vijftig jaar getrouwd was. Ik mocht plaatsnemen in een chesterfield-fauteuil.

Terwijl Mariët in de keuken koffiezet, begon Fokko te vertellen. Over zijn ouders, die beiden in Kamp Amersfoort werkten, over de straf die zijn vader na de Tweede Wereldoorlog kreeg opgelegd en over de vele gevangenen die hij als dreumes, als peuter en als kleuter vanbinnen zag, al vertelden ze hem er aanvankelijk niet bij dat het gevangenen waren.

‘Papa gaat niet mee naar huis,’ zeiden ze tegen hem. ‘Papa moet nog werken.’

Toen Fokko zeven jaar oud was, hielden de bezoeken plotseling op. Een enkele keer vroeg hij thuis nog naar zijn vader, maar steeds bracht zijn moeder het gesprek behendig op een ander onderwerp.

‘Niet achteromkijken,’ zei Erika dan. ‘De zon schijnt en er liggen appels op de fruitschaal.’

Later besloot hij er zelf ook maar over te zwijgen. Collega’s, vrienden en burens – ze kregen niets te horen over zijn beruchte vader. Dan konden ze hem er ook niet op afrekenen.

‘Ik keek altijd achterom,’ zei Fokko tijdens mijn eerste bezoek aan Woudenberg.

‘Hij bouwde een muur om zich heen,’ zei Mariët.

Na een paar uur namen we afscheid. Ik mocht nog eens terugkomen om verder te praten.

***

En nu bekijken we dus samen de uitzending van *Brandpunt* uit 1966. Journalist Aad van den Heuvel had gepoogd de zeven ontsnapte oorlogsmisdadigers op te sporen. De enige die hem een interview had toegestaan, was Willem van der Neut, die ze hadden aangetroffen in Uslar, een stadje tegen de oostgrens van West-Duitsland aan.

‘Ja,’ zei hij, ‘we hebben met een paar man tegen elkaar gezegd, met drie man, dat we niet ons hele *Leben* in de gevangenis willen *bleiben*. We waren nog jong in die tijd.’

Fokko zag de beelden een half leven later voor het eerst. Het was 2011, hij was net met pensioen en zat met Mariët voor de televisie. Plotseling verscheen er een gezicht in beeld dat hij herkende. Ja zeg, dat was hem, zijn vader in zwart-wit.

Het bleek de aankondiging van een programma waarin Aad van den Heuvel zou terugblikken op zijn indrukwekkende journalistieke carrière. Het werd later die avond uitgezonden. Fokko en Mariët belden hun twee kinderen. Zelf gingen ze er ook voor zitten. Fokko kon de fragmenten niet met droge ogen bekijken.

Na afloop van het programma hing hun zoon weer aan de telefoon. ‘Wat een hond,’ zou hij gezegd hebben. ‘Ik wil nooit meer iets over hem horen.’

Dat gold niet voor Fokko. Hij vroeg bij het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid de hele uitzending van *Brandpunt* op. Ze stuurden hem de dvd, die hij nu voor de zoveelste keer bekijkt. Hij kijkt er aandachtig naar. Ik kan niet goed beoordelen of het hem veel doet.

Zelf vind ik de beelden buitengewoon intrigerend, vooral omdat Van der Neut zo gewoon lijkt. Hij had aardrijkskunde kunnen doceren op het gymnasium. Biertjes kunnen tappen in de kantine van de plaatselijke voetbalclub. Stukken kunnen tikken voor een landelijk dagblad. Het is lastig voor te stellen dat deze man ooit gevangenen afranselde en doodschoot.

‘Je weet niet wat je zelf in zo’n situatie zou doen,’ zegt Fokko. ‘Het

was oorlog. Hij had een moeilijk huwelijk. En dan vocht hij ook nog aan het Oostfront, waar twee van zijn broers sneuvelden. Dan denk ik: godverdorie, hij had ook wel wat meegemaakt.’

‘Zie je dat als verzachtende omstandigheden?’ vraag ik.

‘Nee,’ zegt hij. ‘Dat niet.’

Na de uitzending zegt Mariët dat ze het jammer vindt dat Van der Neut wel zei dat hij Nederland miste, maar met geen woord repte over de kinderen die hij daar had achtergelaten.

‘Dat had ik gehoopt.’

Ook wijst ze me op een detail dat me niet was opgevallen. Van der Neut draagt een smalle ring aan een van zijn vingers.

‘Een soort trouwring.’

Die ring symboliseert de vragen waarmee Fokko nog altijd worstelt. Wat voor leven had zijn vader daar in Duitsland gehad? Waar liep het mis tussen hem en Erika? En waarom had hij nooit meer contact met zijn zoon opgenomen, terwijl hij dondersgoed wist waar ze woonden?

Tijdens onze gesprekken vermengen zijn vragen zich met mijn eigen vragen. Ik voel de aandrang het leven van Willem van der Neut tot in detail uit te pluizen, in de hoop dat de hele geschiedenis me iets leert over de slechtheid van goede mensen en de goedheid van slechte mensen.

Want waren Willem van der Neut en de andere kampbeulen ‘beest-mensen’, zoals ze in de naoorlogse kranten genoemd werden? Betrof het psychopaten die in de kampen driftten konden botvieren die ze eerder onderdrukt hadden? Of ging het om doodgewone mensen die door bijzondere omstandigheden in monsters waren veranderd?

Om zulke vragen te beantwoorden, moet ik verder kijken dan zijn misdaden. Daarbij vormen de liefdesbrieven een mooi begin, maar ik moet ook in zijn jeugd duiken, en in zijn Duitse jaren. Beterde hij zijn leven nadat hij was ontsnapt? Of was hij ook daar een bruuft?

Uiteindelijk komt Mariët met de oplossing. ‘Het is 360 kilometer naar Uslar,’ zegt ze van achter de computer in de woonkamer. ‘Dat is best een keer te doen.’

‘O ja,’ mompelt Fokko.
‘Waarom gaan jullie er niet samen naartoe, met de auto?’ vraagt Mariët. ‘Jij rijdt graag, Fokko.’
‘Dat is best een goed idee,’ zeg ik.

2

Schat van een jongen

Als je niet weet wat er komen gaat, is elke baby een bundeltje onschuld. Dus ook die baby die op 6 januari 1919 ter wereld kwam in een kil arbeidershuisje in Nieuwkoop, destijds niet meer dan een streep huizen aan de rand van de Nieuwkoopse Plassen. Die ochtend blies een nog niet zo forse vrouw wolkjes waterdamp bij elke wee. Een haastig opgeroepen buurvrouw depte haar voorhoofd met washandjes. De echtgenoot keek toe vanuit de deuropening, werkershanden in de zij.

Hoe Koenraad van der Neut en Cornelia van Ee elkaar hadden leren kennen, weet ik niet. Ik weet wel dat ze opgroeiden in dezelfde regio, hemelsbreed circa 3 kilometer bij elkaar vandaan. Hij werd in 1894 geboren in Zegveld, zij twee jaar later in Barwoutswaarder, een plukje huizen langs de Oude Rijn dat inmiddels door Woerden is verzwolgen. Ze waren op 17 december 1915 in Nieuwkoop met elkaar getrouwd, waarbij een 41-jarige schoenmaker en de 49-jarige veldwachter als getuigen optraden.

Tijdens de eerste jaren van hun huwelijk was het overal ter wereld onrustig. Tientallen miljoenen soldaten bevochten elkaar op de slagvelden van wat we later de Eerste Wereldoorlog gingen noemen. In Rusland brak de revolutie uit, waarbij de bolsjewieken het regime van tsaar Nicolaas II omverwierpen en hem en zijn gezin executeerden. En dan ging vanaf 1918 ook nog de Spaanse griep rond, een pandemie die wereldwijd meer slachtoffers zou maken dan de oorlog.

Maar al die ellende had Koenraad en Cornelia er niet van weerhouden zich voort te planten. Veertig weken na hun huwelijk werd zoon Thomas geboren, ruim een jaar daarna volgde Dirk. Weer veertien maanden later – de oorlog was inmiddels ten einde – lag Cornelia te bevallen van haar derde kind.

Rond tien uur 's ochtends was het zover. Cornelia brulde nog een keer, waarna de handen van de buurvrouw het kind vastgrepen. Ze keek tussen de beentjes en deelde haar bevindingen fluisterend met Cornelia en Koenraad. 'Wéér een jongen.'

Ondertussen zoog de baby zich de longen vol en slaakte een eerste kreet. Koenraad zoende Cornelia op haar bezwete voorhoofd, de buurvrouw knipte de navelstreng door en samen telden ze de vingers en de tenen, die allemaal aanwezig bleken te zijn – nu nog wel. Koenraad dankte God en dacht aan het leven dat dit ventje voor zich had, een leven dat hopelijk beter zou worden dan hun eigen eenvoudige leven.

De buurvrouw wikkelde de pasgeborene in een lakentje, Cornelia ontblootte haar borst, de kleine Willem zette zijn lippen rond de tepel en begon gulzig te zuigen zonder dat iemand hem ooit had verteld hoe dat moest.

Koenraad bestudeerde de blik van zijn vrouw, zo'n blik die toebehoort aan pasbevallen vrouwen, een ontroerende combinatie van uitputting en geluk. En toen keek hij naar zijn derde zoon, die zich laafde aan de melk. Hij vond het prachtig.

***

Het ging natuurlijk anders. Ruim een eeuw later is er nauwelijks iets te vinden over de geboorte van Willem van der Neut. Geen verslag van een ooggetuige, geen dagboeknotitie, geen zwart-witfoto met op de achterzijde in potlood een jaartal. Ik moet het doen met een karig residu van gebeurtenissen die zijn drooggekookt door de tijd: een da-

tum, een tijdstip, een locatie en een weerbericht. De zon liet zich die dag nauwelijks zien.

Toch wil ik deze geboorte in beeld brengen. Om te benadrukken wat iedereen weet, maar ook graag vergeet: dat elke misdadiger ooit een hulpeloos wezentje was dat liefdevolle blikken opriep bij eenieder die boven de wieg hing. Of, zoals mijn vader geregeld opmerkt bij onsmakelijke types: 'Ook die is vroeger door zijn ouders op de billen gekust.'

Even overwoog ik nog verder terug te gaan in de tijd. Ik zou diezelfde slaapkamer kunnen beschrijven, waar Cornelia al met een warme kruik in de twijfelaar lag toen Koenraad met fris gepoetste tanden binnenkwam. Ze keek hem ondeugend aan, hij trok zijn onderbroek uit, slingerde die een paar keer boven zijn hoofd in het rond en dook toen met een oerkreet onder de paardendekens.

Zo'n scène waarin de kleine Willem werd verwekt, lijkt me in zekere zin relevant. Baby's ontstaan nu eenmaal waar mensen elkaar liefkozen, zelfs baby's die later uitgroeien tot oorlogsmisdadigers. Dat inzicht leidt tot de paradoxale conclusie dat beulen uit liefde voortkomen en liefde kan leiden tot een toename van het aantal beulen.

Maar dat deed ik dus niet. Het voelt ongemakkelijk om Koenraad en Cornelia de eerste keer dat ze ten tonele verschijnen direct de liefde te laten bedrijven, ook omdat dit een vrij serieuze geschiedenis zal worden, een waargebeurd verhaal dat wordt gestut door brieven, rechtbankdocumenten, foto's, filmbeelden en getuigenissen.

Ik moet dus bij de feiten blijven, spaarzaam suggereren en nergens verzinnen. En als ik toch een keer uit de bocht vlieg, als mijn fantasie een keer met me op de loop gaat, dan moet ik er eerlijk over zijn. Ik zal direct bekennen waar ik mezelf wat vrijheid heb gegund, om te voorkomen dat mensen de waanzinnige feiten in deze geschiedenis voor verzinsels zullen aanzien.

***